

Г. В. АНДРУШЧАНКА, В. А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

*г. Гомель, УА «Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»*

ДАДАТКОВЫЯ СРОДКІ ВЫРАЗНАСЦІ, ЭКСПРЭСІЎНАСЦІ І ЭМАЦЫЯНАЛЬНАСЦІ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК МОВЫ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы ўстанаўліваюцца дадатковыя, акрамя ўласцівых усім фразеалагізмам, дадатковыя сродкі і прыёмы выразнасці, экспрэсіўнасці і эмацыянальнасці гэтых унікальных адзінак мовы. Устаноўлены розныя дадатковыя сродкі і прыёмы афармлення пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак, іх роля і месца.

Сярод розных адзінак кожнай мовы выдзяляюцца фразеалагічныя, наяўнасць якіх з'яўляецца, па-першае, універсальнай прыкметай усіх моў, па-другое, абумоўлена адметнай роляй, вынікам чаго з'яўляецца шэраг адметных рыс, паколькі гэтыя адзінкі не толькі і нават не столькі называюць, як гэта ўласціва, напрыклад, адзінкам лексікі, але ў большай ступені служаць спосабам характарыстыкі, выражэння адносінаў чалавека да абазначанага гэтымі адзінкамі мовы і ацэнкі таго, што названа, спосабам уздзеяння на адрасата і сродкам захавання і перадачы культурнай інфармацыі ад пакалення да пакалення. Вывучэнне лінгвістамі, культуролагамі *фразеалагізмаў* ў апошнія некалькі дзесяцігоддзяў дазволіла выявіць шэраг самых істотных прыкмет фразеалагічных адзінак, якімі яны адрозніваюцца ад лексічных. І ў першую чаргу гэта іх значэнне і роля ў жыцці кожнага народа. Фразеалагізмы вызначаюцца сваёй узмацняльнасцю ўздзеяння, паколькі яны больш экспрэсіўныя, эмацыянальныя; фразеалагізмы адметныя сваёй семантыкай (маюць цэласнае значэнне, выяўляюць складаную сістэму сем), спалучаюцца з іншымі моўнымі адзінкамі, але нярэдка з абмежаванай колькасцю слоў, выяўляюць стылістычную афарбаванасць, і найбольшую колькасць складаюць размоўныя і прастамоўныя адзінкі. І галоўнай адметнасцю фразеалагізмаў, паводле нашага меркавання, “у адрозненне ад слоў,

на якую варта звярнуць увагу, з'яўляецца іх вобразнасць, якая выяўляецца ў выніку ўтварэння фразеалагізмаў” [1, с. 19].

Так, большасць фразеалагічных адзінак характарызуецца вобразнасцю, якая выяўляецца ў выніку іх утварэння для абазначэння актуальных, штодзённых праяў чалавечага быцця на аснове тыповых вобразаных абагульненняў. Пры гэтым, як адзначаюць даследчыкі фразеалогіі, “вобразнасць фразеалагізма з'яўляецца своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы чаму фразеалагічныя адзінкі адначасова выступаюць адзінкамі мовы і адзінкамі культуры. Культурныя сэнсы ў фразеалагізме абумоўлены трапеічнай унутранай формай фразеалагізма, ці вобразнасцю. У выніку да значэння фразеалагізма як моўнага знака далучаецца культурная семантыка, ці культурнае су-значэнне” [1, с. 20]. Напрыклад, фразеалагізм *злавіць (спаймаць) лісу (лісіцу, ліса)* выкарыстоўваецца для вобразнага абазначэння такой з'явы, як ‘неасцярожна прапаліць вопратку пры агні’. У аснове вобраза ляжыць абраная як стэрэатып асацыятыўная сувязь паміж колерам поўсці лісы і прапаленым месцам на адзенні ў выніку ўздзеяння агню. Фразеалагізм даводзіць не толькі пра вынік дзеяння, але дадаткова яшчэ выяўляецца месца знаходжання чалавека (каля вогнішча), яго няўважлівасць ці іншыя абставіны такога дзеяння і яго вынік.

Вобразнасць у сваю чаргу параджае экспрэсіўнасць як яшчэ адну адметную прыкмету і ўласцівасць гэтых адзінак мовы. Рускі фразеалаг В. М. Макіенка зазначае: “У фразеалагізме намінатыўнае растворана ў экспрэсіўным, падпарадкавана яму. Гэтыя два бакі моўнага знака ў фразеалагізме сінкрэтычныя, тады як у лексіцы (асабліва неэкспрэсіўнай) – дыферэнцаваны, раз'яднаны” [2, с. 211]. Возьмем, напрыклад, фразеалагізм *ілбом сцяну (сценку) прабіваць ‘рабіць гранічныя намаганні для дасягнення чаго-н.’*, вобраз якога пабудаваны на аснове метафары (фразеалагічныя адзінкі – другасныя адзінкі паводле свайго ўтварэння), якая прыпадабняе імкненне чалавека дасягнуць жаданага пераадоленнем перашкоды да прабівання ілбом сцяны, якая выступае у складзе фразеалагізма як прызнаны народам сімвал перашкоды (а яшчэ абароны, моцы, адасаблення і інш.) на шляху дасягнення чаго-небудзь. Вобраз фразеалагізма адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне аб перашкодзе (на аснове лініі мыслення ‘абстрактнае праз канкрэтнае’), дае адмоўную ацэнку праз абраны спосаб (прабіваць) і сродак (ілбом) дасягнення жаданага, паколькі, паводле культурных устаноўк беларусаў, ён лічыцца неразумным (параўн. рускі эквівалент *лечь*

костьми 'использовать все человеческие возможности, чтобы совершить намеченное' і яго ацэнку).

Экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць у многіх фразеалагізмах выражаецца не толькі дзякуючы абранаму вобразу як выніку народнай кемлівасці, знаходлівасці, нестандартнасці мыслення, выбару тых слоў-кампанентаў, за якімі ўжо замацавана пэўная сімволіка ці якія выступаюць вобразамі-эталонамі, стэрэатыпамі ў народным уяўленні, але і дадатковымі прыёмамі і сродкамі пры іх утварэнні як самых “культураносных” адзінак мовы. І менавіта дзякуючы гэтым дадатковым прыёмам і сродкам пры ўтварэнні фразеалагізмаў дасягаецца высокі ўзровень асаблівай выразнасці, вобразнасці выражэння і сілы ўздзеяння пры ўспрыманні. Да гэтага варта яшчэ дадаць, што менавіта дадатковыя сродкі выразнасці, экспрэсіўнасці і эмацыянальнасці служаць эфектыўным спосабам запамінання і адпаведна выкарыстання ў пэўных умовах.

Аналіз фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы, крыніцай якіх паслужыў “Слоўнік фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава [3], дазваляе выдзеліць цэлую серыю прыёмаў афармлення як спосабаў павышэння экспрэсіўнасці і эмацыянальнасці фразеалагізмаў, што з’яўляюцца другаснымі адзінкамі беларускай мовы.

Найбольш пашыраным прыёмам афармлення фразеалагічных адзінак можна лічыць прыём рыфмавання і, як правіла, у спалучэнні з рытмікай, чаргаваннем націскных і ненаціскных, доўгіх і кароткіх складоў, так уласцівых паэзіі, што выразна ілюструюць шматлікія прыклады фразеалагізмаў, зафіксаваных у слоўніку. Напрыклад, *абое рабое; ад варот наварот; агнём і мячом; гол як сакол; крупіна за крупінаю ганяецца з дубінаю; глядзець у кнігу, а бачыць фігу; жыдкі лыткі; з гразі ды ў князі; зух з колам (з калом) да мух; купіла прытупіла; ні роду ні плоду; ні слуху ні духу; ні хадун <i> ні сядун; ні ў кола ні ў мяла; следам за дзедам; стрэчны <i> папярэчны; сяк-так (так-сяк); фіндос пад нос; чым хата багата; цапам-лапам; цямя-лямя і інш.*

Нярэдка рыфмаванне выяўляецца не толькі паміж кампанентамі фразеалагізма, але і паміж словам-кампанентам фразеалагізма і яго суправаджальным словам, ці тым словам, з якім можа спалучацца пэўны фразеалагізм як яго адзнака абмежаванай валентнасці пры выкарыстанні ў маўленні. Напрыклад, фразеалагізм з *усіх валасцей* ‘вельмі многа і з розных мясцін’ спалучаецца толькі са словам *гасцей*, без якога фразеалагізм не ўжываецца, а фразеалагізм *аб’еўся груш* ‘незаконны, не аформлены юрыдычна або які знік, прапаў’ – толькі

з назоўнікаў *муж*, даючы гэтай асобе такую негатыўную вобразную характарыстыку.

У аснове вобразаў асобных фразеалагізмаў скарыстаны прыём гіпербалы, калі вобразнасць і экспрэсіўнасць выраза дасягаецца непамерным пераўвельчэннем сілы, памеру, якасці і інш. Напрыклад: *валасы (волас) становіцца (надымаецца, устаюць) дыбам (дыба, дуба, дубка)* ‘хто-н. адчувае моцны страх, жах’ (ступень выражэння страху); *вароты пірагамі (пірагом) падпёрт (-я)* ‘усяго ўволю, колькі хочаш. Пра багатае жыццё’ (празмернага багацця); *варочаць горы* ‘выконваць празмерна вялікую работу, справу’ (празмернай колькасці спраў); *дзясятая (сёмая) вада на кісялі* ‘вельмі далёкі сваяк’ (празмернай аддаленасці роднасці); *за трыдзець зямель* ‘вельмі далёка (быць, жыць, знаходзіцца, ехаць, трапіць і інш.)’ (празмернай аддаленасці паводле адлегласці); *жывот да спіны (да хрыбетніка, да паясніцы) прысох (прысох, прыліп)* (празмернай худзіны чалавека); *рабіць з камара каня ці рабіць з мухі слана* ‘беспадстаўна перабольшваць што-н., надаваць чаму-н. нязначнаму вялікае значэнне’ (празмернасць увагі чаму ці каму-небудзь); *касы (косы) сажань у плячах* ‘рослы, плячысты, магутнага складу. Пра мужчыну’ (празмернасць памераў чалавека); *матчына (мамчына) малако на губах не абсохла (не высахла, не навысыхала)* ‘хто-н. малады і зусім нявопытны’ (празмернасць нявопытнасці); *мора на калена* ‘нічога не страшна, нічога не значыць’ (празмернасць рызыкства, бясстрашша); *страляць (біць) з гарматы (з гармат) на вераб’ях* ‘траціць шмат сіл, сродкі на дробязі’ (празмернасць дзеяння, дзе яно зусім не трэба) і інш.

Супрацьлеглы гіпербале прыём літоты, калі вобразны выраз утрымлівае непамернае памяншэнне памеру, сілы, ролі і інш. якога-небудзь прадмета, істоты. Праўда, гэты прыём займае нязначнае месца ў фразеалогіі, ці па сутнасці адзначаецца ў адзінкавых фразеалагізмах літаратурнай мовы, напрыклад: *кропля (капля) у моры* вельмі нязначная колькасць у параўнанні з чым-н.’. Цікавымі з’яўляюцца менавіта такія фразеалагічныя выразы, выяўленыя ў складзе слоўніка, паколькі яны складаюць нават групу сінонімаў-фразеалагізмаў, якія вобразна, з выкарыстаннем прыёму літоты называюць чалавека, як правіла, мужчыну ці хлопца альбо хлопчыка (*ад гаршка паўвярышка* ‘вельмі нізкі, малы ростам’; *ад зямлі не адрос (-ла, -лі)* ‘вельмі нізкага росту; малы’, *аршын з шапкай* ‘вельмі малы, невысокі, нізкарослы’, *кату на пяту* ‘вельмі малы, невысокі,

нізкарослы’), даючы яму такую характарыстыку і выражаючы негатыўныя адносіны, насмешку, іронію.

Прыём каламбуру як фігуры маўлення, якая заключаецца ў “гумарыстычным выкарыстанні мнагазначнага слова ці гукавога падабенства розных слоў” [4, с. 141], нярэдка адзначаецца пры ўтварэнні фразеалагізмаў, калі на першае месца выступае гукавая гульня на аснове падабенства слоў праз пэўны кампанент фразеалагізма. Напрыклад, уласнабеларускі фразеалагізм *адпраўляць у Магілёўскую губерню* азначае ‘забіваць, знішчаць’, у яго аснове яго ўтварэння ляжыць прыём каламбуру са словам *магіла* на аснове выкарыстання тапанімічнага абазначэння Магілёўскі; фразеалагізм *задаваць Храпавіцкага* ‘моцна спаць’ утвораны на аснове каламбура са словам *храпец* ці *храп* як асновы імітацыйнага ўтварэння прозвішча чалавека; фразеалагізм *замуж за <пана> Пясоцкага* збірацца ‘паміраць’ – каламбурнае ўтварэнне імітацыі прозвішча ад слова *пясок* і інш.

Пры ўтварэнні фразеалагізмаў надзвычай шырока прадстаўлены прыём таўталогіі (ад грэч. *tautologia* з *tauto* – тое ж самае + *logos* – слова), які заключаецца ў паўторы аднакаранёвых слоў, паўторы абазначанага яшчэ адным словам, якое не ўносіць нічога новага, у збытکوўнасці выражэння, што ў фразеалогіі мае сваё назначэнне. Напрыклад, фразеалагізм *масла масленае* якраз і служыць для абазначэння паўтарэння аднаго і таго ж іншымі словамі; сэнсавай таўталогіі’ для выражэння неадабральных адносін да такога маўлення чалавека. Ці возьмем фразеалагізм *цукар мядовіч*, які ўтвораны для наймення і негатыўнай характарыстыкі чалавека, які выяўляе ў адносінах да іншых сваю празмерную ласкавасць, прытворную ветлівасць, а сродкам утварэння паслужылі два найменні салодкага – *цукар* і *мёд*. Праўда, тут яшчэ ўтварэнне фразеалагізма звязана з імітацыяй імя (*цукар*) і прозвішча ці імені па бацьку (*мядовіч*), што з’яўляецца вынікам ўтварэння і тых эстралінгвістычных абставін, што абумовілі ўзнікненне вобраза фразеалагізма. Вобраз фразеалагізма *цукар-мядовіч* даводзіць новы змест і дае новае найменне чалавеку, выражаючы негатыўную ацэнку, даносячы іронію да чалавека з такімі рысамі характару, паколькі яны не стасуюцца з яго помысламі і адносінамі да другіх людзей. Іншымі словамі, аб’яднаныя разам лексемы *цукар* і вытворнага прыметніка *мядовіч* як дэактуалізаваныя словы ў выніку гастронамічнага метафарычнага пераносу па-новаму называюць чалавека праз негатыўна ўспрынятую асаблівасць яго

маўленчых паводзін, і фразеалагізм выступае ў ролі эталона вызначэння занадта ліслівага і прытворна-ветлівага чалавека.

Да такога тыпу ўтварэння фразеалагізмаў можна з поўным правам аднесці шэраг адзінак, у якіх скарыстана паўтарэнне аднаго і таго ж слова (*адно да аднаго; кроў ад крыві; сточваць канцы з канцамі; у канцы канцоў; цюцелька ў цюцельку*), аднакаранёвых слоў (*агарод (гарод) гарадзіць; гары ён (яна, яно, яны) гарам; жвацаць жвачку; хоць гаць гаці*), аднолькавых ці блізкіх па значэнні слоў (*не знай не ведай*) і інш.

У аснове ўтварэння паасобных фразеалагізмаў ляжыць прыём алітарацыі як паўтор аднолькавых зычных гукаў ці іх спалучэнняў ці прыём асанансу як паўтор аднолькавых галосных гукаў ці іх сумяшчэнне ў словах-кампанентах, напрыклад: *ад Адама; куку ў руку; ліслівае цяля; мудрыкі на хітрыкі; навешванне лапшы на вушы; цюха-мацюха; шуры-муры* і інш.).

Паасобныя фразеалагізмы выдзяляюцца і такімі дадатковымі прыёмамі свайго ўтварэння, як аксюмаран, сутнасць якога заключаецца ў спалучэнні неспалучальных слоў-кампанентаў (*жывы труп і жывы нябожчык* з агульным значэннем 'вельмі слабы, хворы, блізкі да смерці чалавек'), антытэза як стылістычны прыём, што служыць для ўзмацнення выразнасці новай адзінкі шляхам спалучэння слоў, што супрацьпастаўлены паводле свайго абазначэння пэўнага паняцця (*і нашым і вашым; ні жывы ні мёртвы* і інш.).

Названыя і іншыя прыёмы афармлення ідыёмаў беларускай мовы выяўляюць адну з важнейшых асаблівасцей гэтых адзінак мовы, роля якіх вобразна, выразна, дасціпна і запамінальна данесці нацыянальна-культурную інфармацыю.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2010. – 230 с.

2 Мокиенко, В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. школа, 1989. – 287 с.

3 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў : у 2 т. Т. 1 : А-Л. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672; Т. 2 : М-Я. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.

4 Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Просвещение, 1978. – 543 с.

The article on the material of phraseological units of the Belarusian literary language establishes additional, in addition to all phraseology, additional means and methods of clarity, expressiveness and emotionality of these unique units of language. Various additional means and methods of registration at formation of phraseological units, their role and a place are established.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ